

महिला सक्षमीकरणामध्ये महिला बचत गटांची भूमिका

कांबळे हर्षदा जयसिंग समाजशास्त्र अधिविभाग शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर. Email Id-kambleharshda12@gmail.com

प्रस्तावना -

डॉक्टर मोहम्मद युनूस यांनी बांगलादेशात बचत गटांचे बीज रोवले त्यांनी जावेरा या गावात गरिबांच्या बचतीतून ग्रामीण बँकेच्या बँकांचा प्रकल्प सुरू केला. बचत गटांमुळे गावातच रोजगाराच्या संधी उपलब्ध झाल्या आहेत. महिला सक्षमीकरणात बचत गटाचा मोठा वाटा आहे. बचत गटाच्या माध्यमातून महिलांना आर्थिक स्वावलंबनाच्या वाटेवरून जाण्यास सहाय्य झाले आहे. व त्यांना आत्मसमान मिळवून दिला आहे. स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये महिलांचा सहभाग वाढला आहे. गावातील पाणीपुरवठ्यासंबंधी निर्णय निर्णय ही महिला बचत गटांच्या माध्यमातून घेण्यात येत आहेत. तंटामुक्ती गाव मोहिमे अंतर्गत अनेक गावातून बचत गटांचा सकारात्मक दबाव गट दिसून येत आहे. दारूबंदी दारूची दुकाने बंद करणे यामध्ये महिला सहभाग अधिक दिसून येत आहे बचतगटांमुळे महिलांमध्ये सरकारची भावना वाढीस लागलेली दिसून येते काही बचत गट समुपदेशनाचे कार्यही करीत आहेत.

जिल्ह्यातील वस्तूंचे जिजाऊ, सिंधू, सावित्री अशा विशिष्ट नावाने ब्रँडिंग केलं जात आहे दरवर्षी राज्य आणि केंद्र शासनातर्फे विविध विभागाच्या सरस प्रदर्शनामध्ये वस्तूंची विक्री केली जाते. अनेक ठिकाणी सरकारी कार्यालयाच्या आवारातील स्टॉल किंवा स्टेशनरी दुकानात बचत गटातील महिला चालवतात शालेय पोषण आहाराचे काम महिला बचत गटाकडे दिले आहे. जिल्हा परिषदेच्या शाळा मधील गणवेश यांची शिलाई बचत गटामधील महिलांकडून करून घेतली जात आहे. जेजुरी, अष्टविनायक पंढरपूर यांसारख्या देवस्थानामध्ये पूजा साहित्य आणि प्रसादाच्या विक्रीचे स्टॉल महिला बचत गट चालवतात. रेशन दुकानाचे परवाने देताना महिलांना बचत गटांना प्राधान्य देण्याचे शासनाचे धोरण आहे. महाराष्ट्रात अडीच लाखापेक्षा अधिक बचत गट असून त्याद्वारे 36 लाख महिला संघटित झाल्या आहेत. कोकण विभागातील बचत गटांची संख्या 18000 पेक्षा जास्त आहे. कोकण विभागातील बचत गटासाठी आयोजित कोकण सरस प्रदर्शनातून बचत गटातील महिलांना वस्तू विक्रीसाठी व्यासपीठ मिळाले आहे.

बचत गटांच्या माध्यमातून महिलांचे आर्थिक सक्षमीकरण आणि सामाजिक विकास होतो. बचत गटांमुळे महिलांना नेतृत्व कौशल्य शिकता येतात. आणि त्यांच्या रोजगारासाठी संधी मिळतात. महिलांचे सक्षमीकरण आणि त्यांची स्थिती आणि आर्थिक भूमिका सुधारणे याला आर्थिक विकास कार्यक्रमांमध्ये एकत्रित करणे आवश्यक आहे. महिला सक्षमीकरण आणि ग्रामीण विकासाच्या दिशेने एक प्रभावी दृष्टिकोन म्हणजे बचत गटांची निर्मिती विशेषतः महिलांमध्ये केली जाते.

संशोधनाचा हेतु -

- 1) बचत गट आर्थिक सेवा उत्पन्न मिळवून देणारे उपक्रम आणि उपजीविकेच्या संधी उपलब्ध करून गरिबी कमी करण्याचे उद्दिष्ट ठेवतात.
- 2) महिलांची सामाजिक आणि आर्थिक स्थिती वाढवून लिंग समानतेला प्रोत्साहन देऊन आणि सामूहिक कृतीसाठी व्यासपीठ उपलब्ध करून देऊ सक्षमीकरण करण्यावर लक्ष केंद्रित करतात.
- 3) बचत गट उपेक्षित समुदायांना बचत कर्ज आणि बँकिंग सेवांमध्ये प्रवेश देऊन आर्थिक समावेशनाला प्रोत्साहन देतात.
- 4) प्रशिक्षण क्षमता निर्मिती कार्यक्रम आणि ज्ञान सामायिकरणद्वारे सदस्यांची कौशल्य आणि क्षमता वाढवणे हे त्यांचे उद्दिष्ट आहे.
- 5) बचत गट समुदायाची भावना निर्माण करून परस्पर समर्थनाला प्रोत्साहन देऊन आणि सामूहिक निर्णय घेण्यास प्रोत्साहन देऊन सामाजिक एकता वाढवतात.
- 6) उपेक्षित समुदायांना बचत क्रेडिट आणि बँकिंग सेवा उपलब्ध करून देणे.
- 7) समाजातील गरीब आणि उपेक्षित वर्गाची कार्यक्षमता वाढवणे.
- 8) रोजगार आणि उत्पन्न वाढवणे.

संशोधन स्रोत-

प्रस्तुत शोधनिबंध दुय्यम तथ्य सामग्रीवर आधारित आहे. दुय्यम तथ्य संकलनाकरिता संदर्भ ग्रंथ, पुस्तके, मासिकाच्या आधारे शोधनिबंधाची मांडणी केलेली आहे.

संशोधन पद्धती-

प्रस्तुत शोधनिबंध लेखनासाठी वर्णनात्मक संशोधन पद्धतीचा वापर करण्यात आलेला आहे.

बचत गटांची वैशिष्ट्ये-

- 1) स्वयं मदत गट हे एकाद्या सामान्य उद्देशासाठी स्वेच्छेने एकत्र येणाऱ्या व्यक्तींद्वारे तयार केले जातात.
- 2) एका सामान्य बचत गटात सहसा दहा ते वीस सदस्य असतात आणि त्यांची एक अनोपचारिक संघटनात्मक रचना असते.
- 3) सदस्य त्यांच्या बचतीतून एक सामान्य निधी तयार करतात जो नंतर गरजू सदस्यांना कर्ज देण्यासाठी वापरला जातो.
- 4) स्वयं मदत गट सदस्यांमध्ये परस्पर विश्वासू सहकार्य आणि समर्थनाचे भावना निर्माण करतात.
- 5) प्रशिक्षण आणि कार्यशाळा द्वारे सदस्यांमध्ये कौशल्य विकास आणि क्षमता निर्माण करण्यास प्रोत्साहन देतात.
- 6) स्वयं मदत गट आर्थिक संसाधने उपजीविकेच्या संधी आणि निर्णय घेण्याची शक्ती प्रदान करून सदस्यांना सक्षम बनवण्याचे उद्दिष्ट ठेवतात.

बचत गटांचे प्रकार-

- 1) गैर-सरकारी संस्था (एनजीओ)
- 2) सरकारद्वारे राबविण्यात येणारे गरिबी निर्मूलन कार्यक्रम.
- 3) सूक्ष्म वित्त पुरवणाऱ्या बँका राज्य आणि खाजगी दोन्ही संस्था.
- 4) एस एच जी फेडरेशन हे एसएचजीचे गट आहेत जे एक समान ध्येय साध्य करण्यासाठी एकत्र काम करतात.
- 5) स्वयं सहायता गट उद्योजकता

बचत गटांची कार्ये-

बचत गटांचे प्रमुख कार्य म्हणजे गरीबांची कार्यात्मक क्षमता निर्माण करणे आणि त्याचबरोबर त्यांना रोजगार आणि उत्पन्न मिळवून देऊ शकतील अशा उपक्रमांची निर्मिती करणे.

- 1) सामूहिक नेतृत्व आणि परस्पर चरचना समस्या सोडवण्यावर त्यांचा विश्वास आहे.
- 2) बाजार चालत दरांवर समूहाने ठरविलेल्या अटी आणि शर्ती सह तारणमुक्त कर्ज देखील देते.
- 3) हे गट अधिकृत स्रोतांकडून कर्ज घेऊ इच्छिणाऱ्या सदस्यांसाठी सामूहिक हमी प्रणाली सारखे काम करतात यासाठी गरीब बँकेत बचत करतात आणि त्या बदलात त्यांना बँकेकडून अगदी कमी व्याजदराने कर्ज सहित मिळते त्याद्वारे ते त्यांचा छोटा व्यवसाय सुरू करू शकतात.
- 4) या सर्व नियमित आणि सततच्या प्रयत्नांमुळे बचत गट गरिबांना सूक्ष्म वित्त सेवा पुरविण्यासाठी सर्वात विश्वासार्थ आणि प्रभावी यंत्रणा म्हणून उदयास आले.

बचत गटांच्या माध्यमातून महिला सक्षमीकरणाचे फायदे-

- 1) बचत गटामुळे महिलांना आर्थिक स्वावलंबी बनण्यास मदत होते.
- 2) बचत गटामुळे महिलांचे प्रतिष्ठा वाढते.
- 3) बचत गटामुळे महिलांची नेतृत्व, नियोजन, निरीक्षण, या गुणांमध्ये वाढ होते.
- 4) बचत गटामुळे महिलांना बँकेकडून कर्ज मिळते.
- 5) बचत गटामुळे महिलांना आर्थिक सेवा मिळतात.
- 6) बचत गटामुळे महिलांना विकास आत्मक स्वरूपाचे शिक्षण मिळते.
- 7) बचत गटामुळे महिलांना समर्थन आणि म्युच्युअल मदत मिळते.

बचत गट भूमिहीन दलित महिलांमध्ये स्थापन करण्यात आले होते ज्यांच्याकडे नियमित उपजीविका कार्यक्रम नाहीत आणि ज्या अत्यंत गरिबीत जगत आहेत. बचतीची संस्कृती आणि उत्पन्न निर्मितीसाठी गट निर्मितीची भावना निर्माण करणे हे यामागील उद्दिष्ट होते ज्यामुळे स्वावलंबीता येईल, त्यांना प्रतिष्ठा मिळेल आणि महिलांना सक्षम बनवता येईल. बाहेरून येणाऱ्या सावकारांना या महिलांचे शोषण करण्यास आणि त्यांना सतत कर्जबाजारी राहण्यास प्रतिबंध करणे हा देखील यामागील उद्देश होता. या कार्यक्रमाला कोणतीही कालमर्यादा नाही.

सरावाचा उद्देश-

एकूणच उद्दिष्ट म्हणजे अत्यंत गरिबी, उपासमार संपवणे आणि प्रतिष्ठा पुनर्संचयित करणे आणि लिंग समानता वाढवणे. यासाठी, नेतृत्व प्रशिक्षण आणि राजकीय सक्षमीकरण हा या पद्धतीचा अविभाज्य भाग आहे. महिला आणि त्यांच्या कुटुंबांना कर्जाच्या सापळ्यातून मुक्त करणे. वैयक्तिक आणि गट क्षमता बांधणीद्वारे गट शक्तीचे मूल्य निर्माण करणे. त्यांना स्वावलंबी होण्यास आणि कुटुंब आणि समाजाचे रूपांतर करण्याची जबाबदारी घेण्यास मदत करणे. विकासासाठी

आणि सरकारशी त्यांच्या संवादात हक्क-आधारित दृष्टिकोनाबद्दल जागरूकता आणणे. मुलींच्या शिक्षणाला प्रोत्साहन देणे आणि बालविवाह रोखणे.

गटांच्या एकसंधतेसाठी आणि सुसंगततेसाठी तसेच चांगल्या देखरेखीसाठी बचत गटांना संघटित करणे ही त्यांची विशिष्ट वैशिष्ट्ये आहेत. संघ व्यक्तींना चांगल्या संसाधनांमध्ये प्रवेश करण्यास आणि मोठ्या उत्पन्न देणाऱ्या उपक्रमांमध्ये सहभागी होण्यास मदत करतो. संघातील गट कर्ज देण्यासाठी आणि सदस्यांमध्ये वाटून घेतलेल्या नफ्यासाठी नियमित बचत योगदान देतात.

आव्हानांना राजकीय शाखेत संघटित करून - महिला मुक्ती संघर्ष समिती (महिला मुक्ती समिती) - त्यांच्या समुदायांना आणि पर्यावरणाला प्रभावित करणारे मुद्दे हाती घेऊन आव्हानांना तोंड दिले. हाती घेतलेले काही मुद्दे असे आहेत: बालविवाह, बाल तस्करी, समान वेतनाचा अधिकार, जंगलात बेकायदेशीर अफू लागवड, वाळू आणि दगड खाणकाम याविरुद्ध मोहीम.

भागीदार

प्रमुख भागधारक - २० ते ५५ वयोगटातील विवाहित दलित महिला आणि परिसरातील मुली आणि त्यांचे कुटुंबे, डे केअर सेंटर आणि प्राथमिक शाळा. अंमलबजावणी करणाऱ्यांमध्ये महिला आणि त्यांचे कुटुंबे समाविष्ट आहेत. स्थानिक बँकांनी महिलांना उत्पन्न मिळवून देणारे उपक्रम सुरू करण्यासाठी कर्ज दिले. यात कोणताही देणगीदार सहभागी नव्हता, महिलांनी स्वतः निधी बचत केली.

परिणाम:

काही महिला त्यांच्या नावावर मालमत्ता जोडू शकल्या - जमीन खरेदी, घरे बांधणे, ट्रॅक्टर खरेदी करणे इ. ज्यांच्या आहारात नियमित भाज्या नव्हत्या ते भाज्यांची लागवड करत आहेत आणि त्यांच्या नियमित आहारात त्यांचा समावेश करत आहेत. यामुळे त्यांचे आरोग्य सुधारले आहे.

लोकांची जीवनशैली देखील बदलली आहे - ज्या महिला नेहमी चालत होत्या, आता त्या सायकल आणि मोटारसायकल चालवून फिरत होत्या. लिंग समानतेवर परिणाम स्पष्ट आहे, उदाहरणार्थ जेव्हा जमीन खरेदी केली जाते तेव्हा ती महिला आणि तिच्या पतीच्या नावावर खरेदी केली जाते. राजकीय नेतृत्वाचा सहभाग वाढला आहे . त्या स्थानिक सरकारी निवडणुकांमध्ये भाग घेतात.

सक्षम करणारे घटक आणि अडचणी

महिलांमध्ये एकता असल्याने, त्या सामुदायिक प्रक्रियांमध्ये सहभागी होऊ शकल्या आहेत आणि उपाय शोधू शकल्या आहेत. निर्णय घेण्यासाठी त्यांनी सहमती निर्माण करण्याची पद्धत वापरली.

गट आणि गावातील वाद - खुल्या चर्चेने आणि सौहार्दपूर्ण तोडगा काढला जातो. जर ते सोडवले गेले नाही तर ते स्वयंसेवी संस्था - चेतना भारती द्वारे घेतले जाते. जर वर्तनात बदल झाला नाही तर सदस्यांना गटातून काढून टाकले जाते.

त्यांच्यासाठी मुख्य अडचणीपैकी एक म्हणजे बँकिंग नियम आणि जेव्हा त्यांना ते हाताळणे कठीण वाटले तेव्हा त्यांनी त्यांचे काम पूर्ण करण्यासाठी धरणे देऊन बँकेवर दबाव आणला. आणखी एक मुख्य अडचण म्हणजे गट निर्मिती आणि बचतीची काळजी नसलेल्या मोठ्या स्वयंसेवी संस्थांद्वारे देखरेख आणि कर्ज वितरणासाठी बचत गटांचे सरकारचे नियंत्रण घेणे. त्यांचे लक्ष सक्षमीकरण आणि शाश्वत विकासावर नाही तर कर्ज देण्यावर आहे. हे त्यांच्या राजकीय कृती शाखेचे प्रतिवाद आहे.

शाश्वतता आणि प्रतिकृती

जर कौशल्य विकासासाठी सक्षमीकरण आणि प्रशिक्षण सुरू ठेवले तर हे गट टिकून राहू शकतात. ते तळगाळात खऱ्या परिवर्तनाचे प्रतिनिधी बनू शकतात. ते कुठेही अनुकरण करता येते.

निष्कर्ष-

1) महिलांना त्यांच्या समुदायातील सामाजिक आणि राजकीय कार्यात सहभागी होण्यासाठी आत्मविश्वास, विकास आणि बदलासाठी नेतृत्व घ्या.

2) एकत्रित आणि शांत कुटुंबे आणि समुदायांमुळे महिलांवरील हिंसाचार कमी होतो.

3) योग्य औषधोपचाराने आरोग्य समस्यांची काळजी घेतली जाते

4) कुटुंबात लिंग समानता पाळली जात आहे.

5) साक्षरता आणि शिक्षणाची स्थिती सुधारली आहे.

6) निरक्षर महिला उद्योजक बनल्या आहेत.

7)गावातील अंतिम शक्ती गटात राहते.

सारांश -

स्त्री ही जो पर्यंत सामाजिक, आर्थिक व सर्वच क्षेत्रात स्वातंत्र्य होत नाही तो पर्यंत आपण स्त्री सबलीकरणाचे उद्दिष्ट साध्य केले असे म्हणता येणार नाही. १९९१ नंतर आपल्या देशाने स्वीकारलेले आर्थिक उदारीकरणाच्या धोरणामुळे वाढलेला चंगळवाद, ग्रामीण भागात कर्जबाजारीपणामुळे शेतक-यांच्या वाढणा-या आत्महत्येचे प्रकार, शहरी भागात नोकरीचे अस्थैर्य आदी कारणामुळे केवळ घरातील पुरुषाच्या आधाराने संसाराचा गाढा ओढण्याचे दिवस आज राहिले नाहीत. त्यामुळे महिला वर्गाने नोकरी किंवा स्वयंरोजगार करणे हे दोनच उपाय उरतात. घरातील जबाबदा-यांमुळे बरेचवेळा इच्छा असूनदेखील महिलांना घराबाहेर पडून नोकरी करणे शक्य होत नाही. तर दुसरीकडे स्वतःच्या हिंमतीवर स्वयंरोजगार करण्याचे धाडस ब-याच महिला करत नाहीत. मग यातील ख-या अर्थाने सुवर्णमध्य म्हणजे बचत गट.

बचत गट म्हणजे सामान्यतः १० ते २० लोकांनी / महिलांचा अनौपचारिक समूह, एका निश्चित स्वरुपाचे उद्दिष्ट घेऊन व स्वेच्छेने एकत्र आलेल्या लोकांचा / महिलांचा समूह म्हणजेच बचत गट.

बचत गटांची सर्वात मोठी ताकद म्हणजे महिलांचे संघटन बळ वाढते, आपण बरेच वेळा वृत्तपत्रात वाचतो की बचत गटांच्या महिलांनी गावातील दारूचे गुत्ते व इतर अनिष्ट व असामाजिक कामे बंद पाडली, ही या सामान्य महिलांना ताकत येते कुठून ? तर बचत गटाच्या माध्यमातून वाढलेले संघटन बळातून. या व्यतिरिक्त महिलांना आडीअडचनीच्या वेळेस कमी व्याजदराने उपलब्ध होणारे हक्काचे अर्थसहाय्य. महिला वर्ग व विशेषतः ग्रामीण महिला वर्ग घरा बाहेर पडून नव्या बाबी शिकू लागतात. त्यामुळे त्यांचा आत्मविश्वास कमालीचा वाढलेला पाहण्यास मिळतो. बँकेचे व इतर शासकीय व्यवहार व योजनांची माहिती महिला वर्गास याच बचतगटांच्या मार्गाने मिळते.

संदर्भसूची -

- 1) गैहा, आर., आणि नंदी, एमए, (२००८), मायक्रोफायनान्स, महाराष्ट्रातील स्वयं-मदत गट आणि सक्षमीकरण, स्वातंत्र्यानंतर साठ वर्षे भारतीय अर्थव्यवस्था, पाल्प्रेव्ह मॅकमिलन, लंडन, (पृष्ठे १७९-१९९),
- [2] कबीर, एन., (२००१), महिला सक्षमीकरणाच्या मापनावर प्रतिबिंब, महिला सक्षमीकरणावर चर्चा - सिद्धांत आणि सराव, संपादन. ए. सिसास्क, सिडा स्टडीज क्रमांक ३, स्वीडिश इंटरनॅशनल डेव्हलपमेंट एजन्सी, स्टॉकहोम, पृ. १७-५९ .
- [३] लूम्बा, एस., (२०१३), भारतातील महिला सक्षमीकरणात सूक्ष्मवित्ताची भूमिका.
- [४] मोदी, एजी, पटेल, केजे, पटेल, केएम, (नोव्हेंबर २०१४), ग्रामीण महिला सक्षमीकरणावर सूक्ष्मवित्त सेवांचा प्रभाव: एक अनुभवजन्य अभ्यास, आयओआरएस जर्नल ऑफ बिझनेस मॅनेजमेंट, खंड १६, अंक ११. आवृत्ती III, पृ. ६८-७५, डीओआय. १०९७९०/४८७एक्स-१६११३६८७.
- [५] पृष्ठ, एन., आणि व्झुबा, सीई, (१९९९), सक्षमीकरण: ते काय आहे? जर्नल ऑफ एक्सटेंशन, ऑक्टोबर, खंड ३७.
- [६] पुहाझेंधी, व्ही., सत्य, साई, केजेएस, (२००१), स्वयंसहायता गटांद्वारे ग्रामीण गरिबांचे आर्थिक आणि सामाजिक सक्षमीकरण, इंडियन जर्नल ऑफ ॲग्रिकल्चरल इकॉनॉमिक्स, ५६ (३) जुलै-सप्टेंबर, पृ. ४५०-४५१.